

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку. – К. : Світич ; М-во освіти і науки України, 2008. – 430 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні / [гол. ред. Н.О. Андрусич]. – К. : Дошкільне виховання, 1999. – 68 с.
3. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / О.В. Безпалько. – К. : Центр учб. літ-ри, 2009. – 208 с.
4. Грязнов І.О. Обґрунтування компонентів системи морального виховання майбутніх офіцерів-прикордонників / І.О. Грязнов // Збірник наукових праць. – Кривий Ріг : КДПУ, 2004. – Вип. 8. – С. 257–262.
5. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді : додаток до Наказу Міністерства освіти і науки України № 641 від 16.06.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://don.kievcity.gov.ua/files/2015/6/17/contsepciya.pdf>.
6. Крилова Н.Б. Культурологія освіти / Н.Б. Крилова. – М. : Просвещение, 2000. – 154 с.
7. Кушнір В.А. Ідеї постмодернізму в педагогічному процесі / В.А. Кушнір // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 7–10.
8. Леонтьев А.Н. Избранные педагогические произведения / А.Н. Леонтьев : в 2 т. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1983. – 392 с.
9. Лихачев Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников / Б.Т. Лихачев. – М., 1985. – 176 с.
10. Лутай В.С. Філософія сучасної освіти : [навч. посіб.] / В.С. Лутай. – К. : Магістр-S, 1996. – 256 с.
11. Максакова В.І. Педагогічна антропологія / В.І. Максакова. – М., 2001. – 276 с.
12. Національна концепція гендерних перетворень в Україні / під ред. Т. Мельник ; Міністерство сім'ї, молоді та спорту. – К. : 2005. – 78 с.
13. Піроженко Т. Життєдіяльність дитини як цікава та змістовна подія / Т. Піроженко // Дошкільне виховання. – 2006. – № 9. – С. 6–9.
14. Роджерс К. Свобода вчитися / К. Роджерс, Дж. Фрейберг. – М., 2002. – С. 13–39.
15. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологи / С.Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 354 с.
16. Сорока Г.І. Сучасні виховні системи та технології : [навч.-метод. посіб.] / Г.І. Сорока. – Харків, 2002. – 128 с.
17. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология : [учеб. для студ. сред. пед. учеб. завед.] / Н.Ф. Талызина. – 2-е изд., стереотип. – М. : Академия, 1998. – 288 с.

УДК 373.3.015.31:17.022.1

ДУХОВНО-МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА – ФУНДАМЕНТ ФОРМУВАННЯ УЧНЯ ЯК ОСОБИСТОСТІ

Шевченко Ю.М., к. пед. н., доцент,
доцент кафедри початкової освіти,
докторант кафедри соціальної педагогіки,
соціальної роботи та дошкільної освіти
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

У статті актуалізовано проблему духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра. Проаналізовано особливості формування особистих моральних і духовних цінностей, що становить фундамент людини як особистості. Зазначено, що духовність і моральність – це запорука гармонійного розвитку всіх потенційних можливостей особистості, що без достатньої сформованості і здатності до культурного прояву емоційних якостей людина не спроможна брати участь в емоційному житті сім'ї та соціуму.

Ключові слова: *духовність, моральне виховання, духовно-моральний розвиток, особистість молодшого школяра, потенціал духовного розвитку.*

В статье актуализирована проблема духовно-нравственного развития личности младшего школьника. Проанализированы особенности формирования личностных моральных и духовных ценностей как составляющих фундамент человека как личности. Отмечено, что духовность и нравственность – это залог гармоничного развития всех потенциальных возможностей личности, что без достаточной сформированности и способности к культурному проявлению эмоциональных качеств человек не способен участвовать в эмоциональной жизни семьи и социума.

Ключевые слова: *духовность, нравственное воспитание, духовно-нравственное развитие, личность младшего школьника, потенциал духовного развития.*

Shevchenko Y.M. SPIRITUAL AND MORAL CULTURE OF PRIMARY SCHOOLCHILD AS A FOUNDATION OF THE PUPIL'S PERSONALITY FORMATION

The article researches the issue of spiritual and moral development of primary schoolchild's personality. The author has analyzed the features of the development of personal moral and spiritual values, which make up the foundation of an individual as a personality. It has been noted that spirituality and morality are the basic aspects of the harmonious development of individual's potential abilities. It has been also emphasized that a person is not able to participate in the emotional life of family and society without sufficient formation of mentioned above features, the ability for cultural manifestation of emotional qualities is also very important.

Key words: spirituality, moral of education, spiritual and moral development, primary schoolchild's personality, potential of spiritual development.

Постановка проблеми. Майбутнє України залежить від духовного потенціалу молоді, від доброти, чесності, справедливості, прагнення до безкорисливої турботи про рідних і відданої любові до Батьківщини кожної молодої людини. Усвідомлюючи цю істину, сучасна практика виховання усе частіше звертається до осередку духовного життя народу – спадщини української народної педагогіки. Нині спостерігаються кризи всіх сфер людського життя, що, за свідченням багатьох учених, має коріння у духовному стані людського суспільства. Пошук нових підходів до духовного виховання, спрямованих на те, щоб забезпечити умови інтеріоризації особистістю духовних цінностей Буття, є насущною вимогою нашого часу. Перед українською школою стоїть завдання духовно-морального виховання культурної особистості.

У зв'язку з цим Державною національною програмою «Освіта» (Україна XXI століття) пріоритетними визначено гуманізацію та гуманітаризацію системи освіти, що має сприяти вихованню і розвитку духовності підростаючого покоління. У шкільній практиці існує певна диспропорція: поряд із посиленою увагою до розвитку інтелекту учнів недостатня увага звертається на розвиток їхніх почуттів. Спостерігаються розбіжності між засвоєними знаннями, моральними принципами і реальними вчинками.

Однією із провідних тенденцій розвитку освітньої ситуації сьогодні стає перехід до ціннісної парадигми (В. Сластьонін), що безпосередньо пов'язано з духовним вихованням, оскільки останнє формується з опорою на наявні в суспільстві цінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати нашого наукового пошуку показують, що проблему досліджували багато класиків педагогіки, психології, філософії, зокрема Я. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковорода, П. Юркевич, К. Ушинський, М. Грушевський, І. Огієнко, Г. Ващенко, Д. Бруно, В. Сухомлинський та ін. Серед сучасних дослідників її вивчали І. Бех, М. Євнух, І. Зязюн, О. Вишневський, О. Мороз, О. Сухомлинська, Л. Москальова, Г. Балл, О. Киричук, Б. Ломов, В. Татенко.

Питання формування особистих моральних і духовних цінностей вивчали зарубіжними філософами і психологами (А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерс, З. Фрейд).

Постановка завдання. У контексті досліджуваної проблеми метою є питання пошуку шляхів і засобів формування духовно-моральної культури молодшого школяра як гармонізації естетичної культури особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна початкова освіта має уже усталену організацію та зміст виховного процесу, який не дозволяє у повному обсязі вирішувати питання духовного розвитку особистості, а у практиці виховання залишається недооціненим розвивальний потенціал духовного розвитку особистості.

Загальноновизнано, що духовність і моральність – це головне, що становить фундамент людини як особистості, запорука гармонійного розвитку всіх потенційних можливостей особистості, запорука того, що плоди її діяльності справді слугуватимуть в ім'я людини як вищої цінності.

У багатьох духовних традиціях велике значення для морального прогресу дітей надавалося наявності духовного вчителя, наставника, особистість якого є безпосереднім взірцем для послідовників. Такий наставник у скрутний час життєвої невизначеності допомагає зрозуміти власні помилки, об'єктивно визначити своє становище, накреслити разом шляхи подальшого розвитку, підказати ефективні методи особистого самовдосконалення. Водночас справжній наставник ніколи не прив'язує дитину до власної особистості, а навпаки, спрямовує її до самостійного розвитку. На жаль, практика духовного наставництва протягом тривалого часу існувала лише у релігійній традиції. Це не давало можливості отримати відповідну допомогу тим, хто не відчував у собі релігійних потягів і прагнень.

Для вирішення цієї проблеми необхідно створити у вищих навчальних закладах ефективну систему підготовки, підтримки та активізації духовно-морального розвитку майбутніх учителів початкової школи.

Життєва практика доводить, що відсутність можливості подальшого розвитку, зокрема духовного, неминуче призводить до деградації, до повернення на нижчі, егоїстичні рівні свідомості. Безумовно, кризові явища у суспільстві співвідносяться із рівнем свідомості громадян, з їхньою ментальністю. Нове покоління, з яким в усі часи пов'язуються сподівання на поліпшення суспільного життя, повинне відрізнитись інтелігентністю, високим рівнем свідомості. Проте відсутність у багатьох сучасних навчальних закладах умов для духовного розвитку учнів затримує й ускладнює цей процес.

Влучною є думка І. Беґа про те, що «виховання у молоді естетичних почуттів лише до матеріальних предметів (природних явищ, речей, надбань культури) збіднює її світосприйняття і світопереживання. Духовна краса залишиться для неї закритою, а така особистість формуватиметься далекою від досконалості. Тому переживання суб'єктом передусім прекрасного задля морально-духовних цінностей їх носіїв є обов'язковим у процесі виховання» [1].

Відсутність у вчителів знань щодо етапів духовного розвитку особистості не тільки ускладнює процеси духовного становлення учнів у навчальних закладах, а й погіршує психологічний мікроклімат у колективі, збільшує імовірність виникнення конфліктних ситуацій.

Для вирішення проблеми допомогти учням у процесі самореалізації за умов школи необхідно створити в навчальних закладах ефективну систему підтримки та активізації духовного розвитку молоді. Водночас слід враховувати, що потребу в розвитку духовного потенціалу відчуває не кожна людина. Тому було б коректно вести мову не про обов'язковість залучення до духовних цінностей, а про надання адекватної можливості розвитку тим учням, які відчувають і усвідомлюють таку потребу. Критерієм необхідності і корисності тут може бути зацікавленість учнів, спрямованість їхніх інтересів до духовності.

Основні напрями цієї роботи повинні враховувати вікові особливості школярів і пов'язані з цим потреби, а змістовна частина може включати апробований досвід.

Молодший шкільний вік – це особливий етап у формуванні ставлення людини до оточуючого світу. Саме у цей час формується спрямованість особистості – громадська, колективістська чи, навпаки, егоїстична, індивідуалістська. Цей вік особливо сприятливий для формування основ культури поведінки: молодші школярі вже здатні сприймати вимоги до своєї поведінки, вони піддатливі зовнішньому впливові, схильні

до наслідування, вірять учителю, коли він говорить їм про необхідність виконання моральних норм. У ці роки дитина отримує знання про навколишній світ, у неї починає формуватися певне ставлення до людей, до праці, виробляються навички і звички правильної поведінки, складається характер.

Забезпечення ефективного розвитку моральних знань і емоційно-моральних ставлень молодших школярів як важливої передумови становлення моральних переконань є необхідністю, передбачає урахування у навчально-виховному процесі низки особливостей емоційно-когнітивної сфери у молодших школярів [1, с. 67].

Важливою умовою розвитку моральних знань молодших школярів є позитивні зміни у їхньому мисленні. У цей період формуються операції мислення – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення. Поняття, судження, умовиводи мають якісно іншу будову. Все це має позитивний вплив на формування моральної свідомості молодших школярів. Водночас, ураховуючи особливості моральної свідомості молодших школярів, особливо ті, які зумовлені обмеженістю морального досвіду, потрібно спеціально формувати у дітей прийоми аналізу і синтезу, порівняння й узагальнення моральних явищ [6, с. 19].

Тому, крім аналізу природних моральних ситуацій, що виникають у спілкуванні з дорослими й однолітками, необхідна цілеспрямована виховна робота. При цьому важливі такі форми роботи, як колективне читання і обговорення оповідань із моральним змістом, створення на уроках спеціальних проблемних ситуацій, у яких ставиться завдання навчити дітей аналізувати поведінку і почуття героїв, порівнювати представлену в літературному творі моральну ситуацію з аналогічними життєвими ситуаціями. Завдяки цьому школярі вчаться здійснювати «перенос» безпосередньо даного в оповіданні морального змісту на моральні явища з реального життя дітей [4, с. 34].

Процес засвоєння моральних знань молодшими школярами суттєвим чином залежить від навчання їх правильному сприйманню моральної ситуації, адекватній оцінці моральних учинків, розумінню моральних мотивів. Поряд із цим необхідно виховувати органічну єдність між правильним розумінням моральної ситуації і вмінням школярів співпереживати, співчувати, тобто виховувати особистісне ставлення до тих чи інших моральних явищ, учинків. Це, у свою чергу, є необхідною умовою виховання у дитини одного з важливих механізмів переконання – моральної потреби пев-

ним чином діяти відповідно до засвоєних моральних норм і принципів [8, с. 39].

Таким чином, ефективність процесу засвоєння моральних знань молодшими школярами поряд із формуванням відповідних уявлень і понять передбачає цілеспрямовану роботу, що сприяє формуванню в учнів:

- уміння правильно сприймати моральну ситуацію, представлену в літературному творі або виокремлену з реального життя;
- уміння дати оцінку, адекватну ситуації, що аналізується;
- уміння правильно визначати мотиви морального вчинку;
- уміння співпереживати, співчувати іншій людині;
- особистісного ставлення до тих чи інших моральних ситуацій;
- моральної потреби діяти певним чином відповідно до засвоєних моральних знань [4, с. 30].

Усе це сприяє поступовому формуванню у дітей уміння до самостійного морального вибору.

З іншого боку, ті духовно обдаровані особистості, що навчаються в умовах бездуховності, змушені відчувати невідповідність своїх прагнень і потреб наявним умовам, що веде до виникнення внутрішніх конфліктів, комплексу неповноцінності. Підтримка і стимулювання високосвідомих учнів є предметом безумовної важливості.

Без достатньої сформованості і здатності до культурного прояву емоційних якостей людина не спроможна брати участь в емоційному житті сім'ї та соціуму. Без інтелектуальних напрацювань неможливо повноцінно аналізувати ситуацію, здійснювати логічно цілеспрямовану діяльність, а відсутність моральних надбань віддаляє від реалізації у собі духовних якостей, а це викликає природне почуття невдоволеності, внутрішнього розладу. Відсутність високої мети сприяє виникненню бар'єра нерозуміння сенсу життя як в індивідуальному, так і в загальнолюдському аспектах.

Щоб діяльність учителя у напрямі гуманістичного виховання набула необхідного характеру, йому треба мати знання усіх суттєвих ознак гуманістичного ставлення до людей. Повнота уявлень про результат виховання допомагає обрати правильні засоби впливу, надихає учителя на постійне вдосконалення власного ставлення до оточуючих. Крім того, розуміння цілей гуманістичного виховання допомагає учителю перетворити їх на предмет досягнення своїх вихованців.

На необхідність уже в молодшому віці систематично звертати увагу дітей на

зміст емоційного стану оточуючих, вчити їх бачити, коли завдається біль іншому, коли інший страждає, вказували ще Я. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, І. Песталоцці. Розвиваючи їхні ідеї, В. Сухомлинський вважав, що школа стане «майстернею гуманності» (а в цьому бачать її покликання усі видатні педагоги), якщо з початкових класів розпочати активно, старанно вчити дітей визначати душевний стан інших людей. Через те, що багато вчителів навчають цьому епізодично, частина школярів емоційно глуха, позбавлена здатності до співчуття, а тому не може слідувати моральним нормам.

Ще під час навчання у початкових класах школярі повинні набути не тільки знання про норми культурного, гуманного ставлення до людей, а й переконатись у необхідності саме такого ставлення до інших для суспільства і для себе. Одним із важливих аргументів на користь важливості такого ставлення до людей є уявлення молодших школярів про реакцію людини на добре слово, співчуття оточуючих. Тому одним із провідних завдань початкової школи у процесі формування гуманістичної свідомості учнів є організація сприйняття і розуміння стану інших людей.

Розвиток у молодших школярів чутливості до стану оточуючих, навчання їх правильно розпізнавати переживання іншого можливе лише у процесі певної системи роботи. Враховуючи природу гуманності, така система повинна включати:

- накопичення уявлень про зміст найважливіших емоційних станів людини: радості, протистояння злу;
- формування уявлень про характер реакції кожної людини на добро, турботливе ставлення, на грубість, байдужість, відсутність поваги до себе тощо;
- формування у молодших школярів позитивного ставлення до оточуючих;
- організація спостережень за своїм емоційним станом та станом оточуючих.

Основні методологічні положення про важливість активної соціальної діяльності дітей були розроблені ще Л. Виготським та визначали, що педагогічні впливи, починаючи з перших років життя дитини, повинні бути спрямовані на формування її соціальної активності; активна взаємодія і гуманні взаємини дітей і дорослих – це основа педагогічного процесу, забезпечують наступність в організації навчально-виховного процесу на всіх вікових щаблях освітньої установи [2].

Позиція партнерства в певних видах діяльності створює ґрунт для духовного зближення та задоволення потреби школярів у самовпевненості. А. Макаренко,

наприклад, не тільки дозволяв робити критичні зауваження щодо своїх рішень, а й дякував за це [5].

Визначаючи важливість такої сфери педагогічної діяльності, як створення гуманістичних взаємовідносин із вихованцями, А. Макаренко водночас підкреслював, що мотивом створення таких відносин повинне бути бажання учителя виховувати моральну особистість, а не отримати любов учнів. Останнє є результатом, але в жодному разі не мотивом у тактиці взаємовідносин учителя з дітьми.

В. Сухомлинський зазначав, що наше життя складається із різних учинків. У вчинках виражається моральна сутність людини. У нашому ставленні до оточуючих немає нічого випадкового. Вчинок завжди визначається станом моральної свідомості. Від характеру вчинку – дії чи бездіяльності – залежить наш душевний стан, благополуччя, щастя, здоров'я, самопочуття і настрої людей, з якими ми спілкуємося. Людські вчинки виражаються у діяльності, слові і навіть у погляді. Словом можна вбити й оживити, поранити і вилікувати, сіяти безнадійність і розсіяти сумніви, створити усмішку і викликати сльози. Зле, невдале, безтактовне слово може образити людину. Коли люди не звертають увагу на погані вчинки, зростає кількість злочинів. У такому разі неможливо виховувати моральну свідомість. Щоб не бути байдужим, необхідно любити людей – це одна з найголовніших моральних серцевин. Любов – це могутній вихователь. Вона робить людину чистішою, чесною, вимогливішою у виконанні моральних норм. Дитина не може по-справжньому розвиватися морально, якщо не може любити [7, с. 39–40].

Необхідно бути терплячим до окремих людських вад. Толерантність – це важливий елемент духовної культури, яким треба оволодіти для того, щоб орієнтуватись у безмірно складному світі людських характерів. Інколи необхідно не помічати людських слабкостей – у цьому виражається моральна вихованість. Усе життя школи повинно бути наповнено духом правдивості, чесності, нетерпимості до зла, неправди [7, с. 50].

Будь-який контакт дитини з навколишнім світом уже є для неї новим досвідом, а отже, прямо впливає на її особистісний розвиток, духовно-моральне становлення. Необхідно, наскільки можливо, рано оточити дитину таким середовищем і такою системою відносин, які розвивали б у неї саме те, що у відповідний момент здатне і повинне розвиватися. Духовно-моральне становлення дітей має відбуватися на шляху вільного розвитку. Воно не може жорстко регулюватися дорослими. Для дитини дорослий постає як помічник і рів-

ноправний партнер, хоча насправді саме дорослому належить активна регулююча і спрямовуюча роль у спілкуванні з дитиною. Саме оцінка дорослого є потужним регулятором поведінки дітей, позитивних або негативних взаємовідносин дітей з однолітками чи дорослими.

Складною духовною потребою є потреба у творчості. Вона поки не у всіх школярів повною мірою розвинена. А тим часом процеси, що відбуваються у суспільстві, вимагають творчої самовіддачі від кожної людини. Надихання людини до творчості відкриває для неї шлях до розкриття своєї індивідуальності, до реалізації своїх здібностей.

Розвинути закладену в кожному учні здатність до творчості, виховати у нього якості, необхідні для того, щоб у різних видах діяльності він міг успішно діяти то як виконавець, то як творець, як цього і вимагає реальне життя, – означає виховувати покоління, яке буде долати інертність – цілісність форм і методів роботи, бюрократизм, усякі застійні явища, що перешкоджають прискоренню соціально-економічного розвитку суспільства.

Нехай у кожній суспільно корисній справі учня проявляється творчий підхід. Масштаб його творчості поки обмежений. І водночас він постійно вирішує нові для нього завдання, робить для себе нові відкриття. Рівень творчого ставлення у кожному конкретному випадку у різних дітей різний. Є школярі, у яких немає установки на самостійність, активність, творчість. Усі ці якості односпрямовані, характеризують один аспект розвитку особистості. Творчість – це вища форма активності і самодіяльності людини. Активність, яку спрямовують чужою волею, не є творчою активністю. Лише з'єднуючись із самостійністю, вона стає основою формування творчого підходу до життя. Самостійний вибір варіанту поведінки – це вже творчість.

А моральний вибір – хіба це не результат творчого процесу? Адже є і моральна творчість, і талант моральності. Є люди, яких можна було б назвати охоронцями кращих рис народу. Весь народ поглиблює і розвиває ці кращі якості, а отже, бере участь у моральній творчості, у розвитку гуманістичних відносин у суспільстві, у зміцненні нашого способу життя, заснованого на принципах духовності, гуманності та справедливості.

Розвиток творчості безпосередньо пов'язаний зі зміцненням моральних норм у житті класу. Вірний показник морального здоров'я колективу – його ставлення до невстигаючих учнів. Сильні у навчанні

школярі повинні бути і духовно щедрими. У колективі учнів не має бути місця гордовитості і чванству. Трапляється часом, що більш підготовлені до навчання учні починають вважати інших однокласників «середняками», «дурнями». У такому ставленні до людей – витоки багатьох моральних каліцтв. І тут надзвичайно важливо вчителю вчасно помітити ці нездорові явища, тактовно, але твердо, педагогічно, продуманими діями усунути цю моральну ваду, не дати їй розвинути.

Взаємовідносини школярів багато у чому визначаються поведінкою учителя. Тому вчителю потрібно завжди контролювати себе.

Духовне життя людини формується під впливом елементів її духовної культури, але не обмежується ними, оскільки включає і духовні взаємини з іншими людьми. Отже, воно має два основні аспекти. Перший із них полягає у тому, що людина підкоряє усю свою зовнішню діяльність і поведінку своїм ідеалам і духовним цінностям. Другий – у тому, що людина накопичує нові й нові духовні багатства, її моральні та світоглядні цінності поповнюються і ростуть, духовні інтереси розширюються, а завдяки цьому внутрішній світ збагачується новими думками, почуттями, переживаннями.

Для того, щоб цілеспрямовано формувати духовну культуру особистості, потрібно мати чітке уявлення про основні складники духовної культури, до яких належать моральні і світоглядні ідеали, духовні потреби та інтереси, духовні почуття і переживання, моральні та світоглядні переконання. Наявність системи цих складників може бути зовнішнім показником духовності, а їх відсутність (повна чи часткова) – свідченням бездуховності. Поняття «бездуховність» включає мінімальний рівень розвитку духовних потреб та інтересів людини, абсолютне домінування у її житті матеріальних цінностей. Якщо духовність розширює межі буття індивіда, робить його причетним до вищих цінностей роду людського, то бездуховність залишає його зануреним в індивідуальний світ повсякденного і сьогочасного, є основою та живильним ґрунтом вузького практицизму й конформізму. Кількісні виміри духовності можуть бути представлені: 1) рисами, які проявляються в основних якісних характеристиках духовної культури; 2) ступенем виявлення кожної окремої риси.

У процесі вивчення сформованості духовної культури ці кількісні і якісні характеристики мають стати критеріями зрілості, сформованості духовної культури особистості. Питання про ступінь сформовано-

сті духовної культури не можна вирішити без чіткого уявлення про її критерії. Багато авторів намагаються виокремити ознаки або риси духовності як такі критерії. Очевидно, що вони повинні мати комплексний, інтегрально-аналітичний характер.

Учений А. Зосимовський розглядає духовне як єдине ціле, що має не тільки окремі риси, а й загальну інтегральну якість, яка докорінно відрізняє духовне від бездуховного, прагматичного, приземленого. Створення такого цілісного критерію допомагає вирізнити основні типи духовності – позитивний і негативний (бездуховний). Звичайно, для регулювання виховного процесу такого розподілу недостатньо. Спостереження показують, що основні відмінності проявляються переважно у тому, наскільки міцна і стійка духовна орієнтація, яка складається у певного індивіда [3, с. 26].

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, треба визначити, що на процес духовно-морального розвитку молодших школярів впливає безліч факторів. Серед них велике значення має гуманістичний стиль відносин учителів та учнів. Характеризуючи окремі елементи критерію духовності, насамперед варто визначити вже названі ідеали, цінності, переконання. При цьому важливою характеристикою сформованості духовності слід вважати перетворення знань про ідеали в переконання і духовні почуття.

Але найбільш досліджень у цьому напрямі потребують питання розробки технологій формування духовно-моральної культури майбутніх учителів початкових класів, студентів педагогічних університетів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку : [навч. посіб.] / І.Д. Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
2. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский ; под ред. В.В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с.
3. Зосимовский А.В. Критерии нравственной воспитанности / А.В. Зосимовский. // Педагогика. – 1996. – № 3. – С. 22–26.
4. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1996. – 191 с.
5. Макаренко А.С. Методика виховної роботи / А.С. Макаренко. – К. : Рад. школа, 1990. – 366 с.
6. Овчинникова Т.Н. Особенности осознания себя детьми 6-летнего возраста / Т.Н. Овчинникова // Вопросы психологии. – 2001. – № 3. – С. 17–26.
7. Сухомлинський В.О. Вибрані педагогічні твори / В.О. Сухомлинський. – М. : Просвещение, 1980. – 243 с.
8. Эльконин Д.Б. Обучение и развитие младшего школьника / Д.Б. Эльконин. – М. : Аспект Пресс, 2001. – С. 39–41.